

Halmos Károly

„A nagyvállalkozás történeti elmélete”*

A. D. Chandler Jr. három munkája

CHANDLER AZ „ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS” MAGYARORSZÁGÁN

Hazánkban a pártállami korszakban a vállalkozástörténetnek inkább csak formailag megfeleltethető irányzatot üzemtörténetnek neveztek, és e műfaj jobbára levéltárosok kereset-kiegészítés céljából írt, szakmányban előállított kismonográfiáiban öltött testet.¹ A gazdaságtörténet-íráshoz nem sok köze volt, hiszen az utóbbi alapvetően nemzetgazdasági léptékű elbeszélésre törekedett. E makroszintű érdeklődés alapvetően a tervgazdálkodás gyakorlatának és problémáinak előtörténete iránti érdeklődéssel magyarázható. A bifurkáció ellenére volt azonban egy olyan terület, ahol a két megközelítésnek lehetősége lett volna az együttműködésre, még ha ez nem valósult is meg. Ez a terület a nagyvállalatok világa volt.²

A tervgazdaság nem marxista gazdaságtanának kiemelkedő hazai művelője, Kornai János korán felismerte,³ hogy a tervgazdálkodás nem az ún. szocpégé megkövetelte tervutasítások⁴ alapján zajlott, a tervkészítés egy alkufolyamat eredménye volt, amelyben a tervek majdani végrehajtására kötelezettek fontos, de nem a tervező központ számára kívánatos szerepet játszottak. Később, az úgynevezett új gazdasági mechanizmus bevezetésével a hatékony tulajdonos nélküli vállalatok gazdálkodása és sajátos befolyásolási képessége a közgazdasági kutatások egyik központi témája lett – a szocialista vállalatok kutatására jelentős összegeket fordított a központi költségvetés.⁵

* *The historical theory of big business* (McCraw 1988). Köszönetemet fejezem ki Scott M. Eddie-nek, hogy átnézte a kéziratot. Az esetleges tévedések természetesen a szerző lelkén száradnak. A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok T034700 számú programjának pénzügyi támogatásával készült. A szerző ezúton mond köszönetet a támogatásért.

1 A kásahegy áttekintéséhez lásd Tóth 1979. Természetesen e sommás megállapítás alól voltak kivételek – a teljesség igénye nélkül említek meg néhány maradandó teljesítményt: Hanák–Hanák 1964; Berlász 1957; Bácskai 1993.

2 Létezett azonban a pártállam idején egy különös műfaj, amely öszvér jellegű keveréke volt a szociográfiának és a közgazdaságtannak – közgazdaságtani esettanulmánynak nevezték, és elkészült példányai majdan értékes források lesznek a pártállami tervgazdálkodás gazdaság- (főként: ipar-)története iránt érdeklődő kutatóknak. Öszvér jellegű volt e műfaj sajátosan azért, mert hasonlóképpen állatvilágbeli példaállathoz, képtelen volt utódot hagyni a rendszerváltozás utáni időszakra. Művelői tranzitológusok lettek, vagy átnyergeltek a mainstream valamelyik „lovára”. A példák iránt esetleg érdeklődőknek a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó hajdanvolt *Időszerű közgazdasági kérdések* című sorozatának jó pár kötetét ajánlhatom figyelmébe.

3 Kornai 1957.

4 „A mi terveink nem jóslások, nem találgatások, hanem utasítások” – J. V. Dzsugavilii.

5 Például a „Szocialista vállalat” című Országos Kiemelésű Kutatási Főirány keretében.

Nos, ebben a világban keltett föltűnést Alfred duPont Chandler⁶ első vállalat-történeti monográfiája, a *Strategy and Structure* (továbbiakban *Str&Str*). Valószínűleg nem akkor kezdett hatni, amikor az Egyesült Államokban először megjelent (1962), hanem csak az ún. új gazdasági mechanizmus kezdetén, legfőlegbb előkészítésének idején (1966–1968). A könyv iránti érdeklődés, bár érthető volt, kevésbé a munka érdemének szólt. A korabeli érdeklődés inkább a tervgazdaság rendszerébe illesztett vállalatok optimális irányításához keresett útmutatót. Olvasói, korabeli kulcsfogalmakkal élve, a terv és piac között vívódva, a politika vagy a gazdaság elsődlegességének kérdésén rágódva kerestek útmutatást az amerikai nagyvállalatok példái alapján. Bizonyos hasonlóságok csábítottak afelé, hogy a *Str&Str* példái hasznosíthatónak tűnjenek. Ezek között a legfontosabb az volt, hogy a magyar ipari vállalat-szerkezet szélsőségesen koncentrált volt – és nem is csak a pártállami időkben, hanem már a 19. század végétől fogva.⁷ Azóta ugyan Kövér György kutatásai⁸ alapján kiderült, hogy a statisztikákban megjelenő vállalat koncentráció, legalábbis a 19. századot illetően valójában telephelyi szinten hatalmas mértékű szétszórtságot takar,⁹ de ezt a korabeli vizsgálatok még nem észlelték.

Ha tehát annak idején optikai csal(ód)ás áldozatai voltunk, akkor, akár megkétszerezés is, érdemes lehet A. D. Chandler gondolatait újra összefoglalni, legalább két okból. Az egyik, hogy A. D. Chandler továbbra is a vállalat-történet-írás és a gazdaságtörténet egyik tekintélyes alakja, s pusztán a nemzetközi párbeszédbe való bekapcsolódás igénye is szükségessé teheti az alapl művek ismeretét. A másik ok személyesebb és filozofikusabb. Meggyőződésem, hogy a Chandler által föltárt vállalat-történeti összefüggéseknek komoly hozadéka van általános történetiszemléletünk számára. Ma, 2003-ban még nem hat szorító erőként, hogy nézőpontunkat egy jóval szélesebb, összehasonlító perspektívára cseréljük, de rövidesen fog – az Európai Unióhoz való csatlakozásunk ki fogja belőlünk kényszeríteni. Történelmünk észak-atlanti látószögéhez a megfelelő állásokat kialakítandó is szükség van A. D. Chandler főbb téziseinek befogadására. Az írás második részében erre teszek majd kísérletet, tudva-tudván, hogy ha a szerző értesülne arról, mi mindent látok bele műveibe, és ha tudna magyarul, Arany Jánossal szólván bizonyosan azt mondaná, „gondolta a fene”.

A magyarországi olvasónak e ponton figyelembe kell vennie, hogy az A. D. Chandler vizsgálta történelmi átalakulás, hogy úgy fogalmazzam, nem a mi történetünk része. Az első világháború kitörésével kezdődő korszak hazánkban nem

6 Született 1918-ban Delaware államban, öt év haditengerészeti szolgálat után 1947-ben végzett a *Harvard Egyetemen*. 1950–1951-ben doktoranduszként az M.I.T.-n (*Massachusetts Institute of Technology* – a világ egyik legnevesebb műszaki egyeteme) volt kutatási munkatárs. A dokortást 1952-ben szerezte meg. Professzor 1960-tól az M.I.T.-n; 1963–1971 között a *Johns Hopkins Egyetemen* a történelem tanára és (1964-től) a *Center for Study of Recent American History* igazgatója; 1971-től nyugalmába vonulásáig (1989) a *Harvard Business School* vállalat-történet professzora. Tagja volt az Eisenhower iratait, illetve a Th. Rooseveltt levelezését közreadó szerkesztőbizottságoknak.

7 Máté 1980; Berend 1974.

8 Kövér 2002.

9 Vö. még Vass 2001.

a vállalatvezetés átalakulásának, hanem egyre fokozódó összezavarásának és – a második világháborúval kezdődően – szétzilálásának kora volt. Végül, a szovjet impériumhoz csapódásunk jeleként a MAORT- és a Standard-per látványosan és kíméletlenül semmisítette meg, állította félre és félemlítette meg azokat, akik ennek a kultúrának a hordozói lehettek volna.

CHANDLER MŰVEI AZ ÉSZAK-AMERIKAI KONTEXTUSBAN

A vasfüggöny gondoskodott arról, hogy a nagyvállalati vezetéskultúra, amelyet joggal tekinthetünk akár az Egyesült Államok kulturális teljesítményének is,¹⁰ meggyökerezethetetlen s ezáltal, legalábbis a szélesebb közönség számára érthetetlen és értelmetlen maradjon. Többek között ezért is szükséges, hogy egy másik amerikai szerzőre támaszkodva röviden összefoglaljam az észak-amerikai gazdaságtörténet 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő szakaszának témánk szempontjából fontos jellegzetességeit.¹¹ A második amerikai ipari forradalomnak is nevezett korszak főbb jellemzői a következők voltak:

- nagy vállalatok jöttek létre, vagy technológiai előnyök kihasználására és piacépítési (marketing) célokból,¹² vagy kisebb üzemek olvadtak össze nagyvállalattá;¹³
- a műszaki újítások eredményeként folyamatos eljárásokat vezettek be az acélgyártásban, üzemi darukat és telephelyi vasutakat a fémfeldolgozásban és a gépgyártásban, új az olajleparlás során keletkezett tüzelőanyagokat és vegyi termékeket kezdtek forgalmazni, „önműködővé” tették a palackgyártást, és márkázott csomagolásban kezdtek forgalmazni alapvető háztartási cikkeket;
- a feldolgozóipari szektorban új, fejlődő és általában hamarosan oligopolikussá váló ágazatok jelentek meg (villamossági ipar, fotokémia, távközlés, gépjármű, szerves vegyipar, irodagép);
- nőtt a mérnökök, illetve a betanított munkaerő, viszont csökkent a szakmunkások iránti kereslet, hódított a taylori munkaszervezés, rétegzett vállalatvezetői hierarchiák jöttek létre;
- a befektetők figyelme a vasutak felől fokozatosan az ipar felé fordult, néha hatalmas részvényárfolyam-mozgásokat idézve elő;
- a nagyvállalatok óriási piaci ereje politikai küzdelmeket váltott ki az ipar kormányzati megzabolázása érdekében.

Az 1962-ben megjelent *Str&Str*-nek – Bevezetője szerint – saját korát illetően alig eltúlozható jelentősége volt. „Az amerikai gazdaság óriási mértékben terjedt ki a II. világháború után, ami számos ipari vállalat gyors növekedéséhez vezetett. E vállalatok ügyvezetői olyan összetett igazgatási problémákkal szembesülnek

10 „basic, modern American institution” (Chandler 1962: 4).

11 Scranton 2002: 1.

12 *American Tobacco*, a Közép-Nyugat (Midwest) négy nagy húsfeldolgozó vállalata.

13 *General Motors*, *US Steel*.

[ti. 1962-ben – H.K.], amelyek a háború előtt csak a legnagyobb vállalatoknak jutottak osztályrészül.” Ennek ellenére, mint folytatja, „a történészek alig látták el a társadalomtudósokat tapasztalati adatokkal, amelyekre a nagyvállalatok igazgatására vonatkozó általánosításokat, vagy föltevéseket alapozni lehetett volna.”¹⁴

A Bevezető vázolja, miért éppen a vállalatok vezetése vált a monográfia témájává. Eszerint a választott módszer, „az összehasonlító elemzés – akárhány egyedi vállaltörténettel szemben is – a tanulmányozott funkciók természetének mélyebb szondázását engedhette meg, s ezáltal helyesebb értelmezéseket és értelmebb értékeléseket kínálhatott abban a tekintetben, vajon a különböző vállalatok miként teljesítettek az adott tevékenységet illetően.”¹⁵ A módszer vezette tehát a vizsgálat tárgyát a célkeresztbe – „az amerikai üzleti életben folytatott számos tevékenység között az igazgatás látszott a történeti összehasonlítás szempontjából a legígéretesebbnek.”¹⁶

Chandler életművének könyvészeti áttekintése alapján ez a belátás egy körülbelül egy évtizedes folyamat eredménye lehetett. A téma véglegesen az ötvenes-hatvanas évek fordulójára körvonalazódhatott – 1959-ben jelent meg az észak-amerikai ipari nagyvállalatokról szóló cikke,¹⁷ majd 1961-ben az amerikai gazdaságtörténet-írás egyik nagy öregjével, a német származású, s így a közgazdaságtan történeti iskolájának buktatóit *von Haus aus* ismerő, és annak eredményeit az Egyesült Államok gazdaságtörténetészeivel megismertető Fritz Redlichkel együtt közölt tanulmányt.¹⁸ A legkorábbi összehasonlító vizsgálataként („preliminary survey”) A. D. Chandler maga egy 1956-os írását említi.¹⁹ Ezt megelőzően a szerző vasúttörténettel foglalkozott – az 1954-es tanulmányát egy Chandler-olvasókönyv recenzense több mint negyven év távlatából is „az egyik legjobb dolgozatnak” minősítette.²⁰ Doktori értekezése egy vasútüggyel foglalkozó üzleti szakíró életrajza volt.²¹ A váltás tehát az ötvenes évek közepén következhetett be.

Mivel A. D. Chandler szellemi életrajza nem került kezembe (talán még meg sem íródott), csak föltételezem, hogy az összehasonlító módszer használhatóságának felismerése az életrajzírás hozadéka lehetett. A biográfia tárgya, Henry Varnum Poor, az amerikai polgárháború körüli évek gazdasági szakírója, az üzleti és gazdaságpolitikai sajtóban ma is sokszor emlegetett *Standard&Poor* üzleti elemző és minősítő intézet egyik elődcégének, a *Poor's Publishing Company*nak az alapítója, illetve „a befektetőnek joga van tudni” elv hirdetője, s ezáltal a pénzügyi tájé-

14 Chandler 1962: 1.

15 Chandler 1962: 1.

16 Chandler 1962: 1.

17 Chandler 1959.

18 Chandler–Redlich 1961. Chandler a *Str&Str*-ban is fontosnak tartotta kiemelni, hogy a Werner Sombart-i tőkés vállalkozás mintájára az ipari nagyvállalatot testületnek tekinti, amely „független gazdasági szervezetként (organism) az őt alkotó egyének által és fölött (over and above) jön létre. Ez az egyed mutatkozik ezen [gazdasági – H.K.] ügyletek alanyaként (agent), és olyan, mintha saját életet élne, amelynek tartama gyakran meghaladja emberi tagjait.” (Chandler 1962: 8.)

19 Chandler 1956b.

20 Lévy-Leboyer 1988: 517.

21 Chandler 1956a.

koztatási ipar egyik megteremtője volt. Poor fő művének az Egyesült Államok csatornáinak és vasútjainak történetéről szóló munkáját tartják.²² Az általam elért források (amelyek között például A. D. Chandler Poor-életrajza sem szerepel) és az internet böngészése közben sejtésként fogalmazódott meg, hogy a szerző esetleg rokoni kapcsolatban is állhatott műve tárgyával.²³ Összegezve: váltás helyett valószínűleg helyesebb lehet intellektuális átmenetről beszélni, hiszen például a *Str&Str* egyik legfontosabb mondanivalója a vasúttársaságok igazgatási szervezeteinek az iparvállalatokban való alkalmazása volt.

A. D. Chandler életrajzi tanulmányának főhőse, Henry Varnum Poor írásaiiban nagyrészt az észak-amerikai vasutak finanszírozását és működtetését elemezte, s ez lehet a megfelelő pont, hogy rövid kitérőt tegyünk a vasutak jelentőségének érzékeltetésére.

A vasúti gőzvontatás jelentősége az észak-amerikai fejlődésben aligha túlbecsülhető, még ha Fogel számításai²⁴ szerint pusztán a szállítási költségek alapján nem magyarázható is, miért tettek szert döntő fölényre a gőzvasutak a csatornákkal és a gőzhajózással szemben. Minden esetre az tény, hogy az 1840-es években már csak valamivel kevesebb mint hétszáz kilométer új csatorna épült a körülbelül tízezer kilométer új vasúti pályával szemben. A vasút fölénye valószínűleg a szállítási sebességnek tudható be, amit a csatornák esetlegesen alacsonyabb fajlagos szállítási költsége sem tudott ellensúlyozni.²⁵

Chandler meglátta, hogy a vasutak a területi igazgatás úttörői voltak, és észrevette, hogy az 1880–90-es évekre, egyes iparágak oligopolikus átalakulásának idejére megváltozott az ipari nagyvállalatok természete: a korábbi egytermékes, egy gyártósoros, és központosított, szerep szerint tagolt (functionally departmentalized) vezetésű ipari nagyvállalatok több termékes, több piacon megjelenő és decentralizált vezetésűek lettek.²⁶ A *Str&Str* alaptézise, hogy a különböző szervezeti formák (structure) különböző növekedési típusokból erednek, ez utóbbiak pedig típusonként különböző tervezési (hosszú távú célkitűzés és erőforrás-kiosztás), illetve ellenőrzési tevékenységet (strategy) igényelnek.²⁷

Négy nagyra nőtt amerikai vállalat²⁸ szervezeti fejlődésének vizsgálata alapján A. D. Chandler megkülönböztette a vállalatok birodalomgyarapítási és szervezettefejlesztési életszakaszát. Megállapította, hogy szervezettefejlesztési korszakukban e vállalatokban a megújulást (innovációt) valójában az igazgatási szervezet ésszerűsítése (racionalizálása) jelentette.

22 URL: <http://www.standardandpoors.com>

23 Lévy-Leboyer 1988: 516. A. D. Chandlernek a nagyvállalati világ és az amerikai élet más komolyabb jellegzetességei iránti érdeklődését három tényező egyikeként a családi háttérnek tulajdonítja; URL: <http://freepages.genealogy.rootsweb.com/~megan> szerint pedig az andoveri (Maine) „Poor porta (Poor farm)”-ként ismert ház 2001-ben „Dr. Chandler fivérének, Will Chandlernek” a birtokában volt.

24 Fogel 1973a, Fogel 1973b.

25 Landes 2001.

26 Chandler 1977: 1–3; Lévy-Leboyer 1988: 517.

27 Chandler 1962: 13.

28 Sears, Roebuck; Jersey Standard; General Motors; DuPont.

A korábbi szervezeti felállásban nem csak a nagyvállalat kisérszvényesei nem tudták szemmel tartani az üzletvitelt, de például az Egyesült Államok egyik legnagyobb korabeli részvénytársaságának (corporation) igazgatói is úgy érezték, hogy ők maguk „gyakorlatilag nem számítanak, de ez nem szándékolt következmény, hanem az adott helyzet kikényszerítette szükségszerűség.”²⁹ A régi felállásban csak az elnökek, illetve az igazgatótanács élén álló személynek volt folyamatos és átfogó képe a társaság ügyeiről.

Az ésszerűsítés eredményeként a stratégiai tervezésről, illetve a tervezőkről levált a működtetés és az igazgatás terhe. Az átszervezések után e nagy szervezetekben ismét lehetővé vált a döntések és döntéshozók azonosítása. Ugyanakkor – a várakozásokkal ellentétben – az ésszerűsítés nem a tulajdonosoktól vagy a vezetektől indult ki, hanem rátermett és szakképzett, de nem a korabeli szervezetelméleti szakirodalomra támaszkodó fizetett tisztviselőktől. Az új szervezeti módiban „az általános iroda (general office) tisztviselői, akiknek a vállalkozói teendőikön kívül nem maradt más kötelezettségük, teljes munkaidejüket a tervezésnek és az értékelésnek szentelhették. [...] A részlegektől származó jelentések egyre objektívebb és személytelenebb adatokat tartalmaztak a beruházások megtérüléséről és a piaci teljesítményről. Az általános ügyvivők viszonylag függetlenek voltak alárendeltjeiktől. [...] Ténykedésüket törvény szerinti feljebbvalóik csak hiba esetén ellenőrizhették.” Ennek megfelelően a folyamat végére kialakult helyzetet A. D. Chandler úgy értékelte, hogy „a huszadik század közepén a nagy részvénytársaság vezérigazgatója a gazdasági életnek ugyanolyan központi és azonosítható figurája lett, mint aminő Adam Smith tőkése volt a tizenharmadik században, és Jean Baptiste Say vállalkozója a korai tizenkilencedikben.”³⁰

A piaci viselkedés és a vállalati szervezet ehhez hasonló vizsgálatát elvégző esettanulmányok, tudomásom szerint, magyarországi viszonylatban, legalábbis a kapitalizmus korára vonatkozóan, s az ipari és kereskedelmi szektort illetően, nem készültek (kivéve Vass Gergely e számban megjelenő írását).³¹ Elgondolkodtató ugyanakkor Chandler megjegyzése a tényleges döntéseket illetően. Ennek továbbgondolása mindenképpen felhívja a figyelmet a magyarországi gazdasági (üzleti, illetve gazdaságpolitikai) elítelt kutatásokban a pozícióhalmozás mint közelítő változó lehetséges hibahatáira.

A *Str&Str*-nek nagy visszhangja volt, és hasonló érdeklődést váltott ki Chandler 1977-es műve, *The Visible Hand* (továbbiakban *VH*) is.³² Jóllehet a mű, célja szerint kifejezetten az amerikai üzleti életre összpontosított, a vonatkozó európai irodalom hivatkozásainak gyakori tárgyává vált. Az óvilágiak ellenkezését az utolsó, kitekintő fejezet válthatta ki. Eszerint a fejlett világ többi része vállalatszervezeti szempontból saját jövőjét láthatja a „modern észak-amerikai”, több egységből

29 Chandler 1962: 313. Megjegyzendő, hogy az amerikai részvénytársasági szervezetben nincs külön igazgatótanács és felügyelő bizottság. Vö. Fohlin 1999; Tomka 1997: 37.

30 Chandler 1962: 314.

31 Vass 2003.

32 Chandler 1977.

álló, és ügyvezetők által irányított cégmodellben. Az előrejelzést a szerző egyébként nem az amerikai vállalati modell előnyeire alapozza, hanem arra, hogy Nyugat-Európában is előállnak azok a piaci és szociális föltételek, amelyek az Egyesült Államokban kezdettől fogva jelen voltak.³³ Az európaiak vitatkozó heve, a múltat illetően, annál is inkább indokolatlan, mert az amerikai „big business” azokban a gazdasági ágakban vált jellemzővé, ahol kisvállalatok soha nem is, vagy csak a fejlődésnek nagyon a kezdetén léteztek.³⁴

Nagy léptékű termelés és kereskedelem már 1840 előtt is létezett. A *VH* fő tétele, hogy a modern nagyvállalatban az az új, hogy különböző egységeket egyesítve magában „látható kézként” átvette a kínálati oldal koordinálását a „láthatatlan kéztől” – piactól (innen a cím). A *VH* vállalatszerkezeti tipológiája alapján a fizetett vállalatvezetők alkalmazásának mértéke szerint a hagyományos kapitalizmus vállalata „személyi vállalat” (personal enterprise). A modern kapitalizmus termelést és forgalmazást összekapcsoló vállalatai is lehetnek a személyi vállalat sajátosságát, a haszonvétel és rendelkezés (vagy, amiként Chandler írja: tulajdonlás és igazgatás) egységét megőrző „vállalkozói vagy családi vállalatok” („entrepreneurial” illetve „family firm”). Vállalkozói/családi vállalat alatt A. D. Chandler olyan céget ért, amelyben a tulajdonos (család) szoros, személyes kapcsolatban marad az ügyvezetőkkel, és a kulcsfontosságú döntéseket megőrzi magának. (Ebből származtatták a mű pertraktálói a terminus fordítottját, a „vállalkozói családot” – olyan, az üzleti életbeli befolyásos családokat értve alatta, amelyek a lényegi döntéseket hozzák, míg az ügyvezetőkre csak a rutindöntések maradnak.) Ahol és amikor az új vállalatok alapítása és növekedése hatalmas mennyiségű külső tőkét igényelt, ott és akkor a haszonvétel és rendelkezés másként kezdett viszonyulni egymáshoz. Előfordulhatott, hogy a pénzügyi eszközöket biztosító intézmények „másodállású” képviselőket helyeztek a cégek igazgatóságába. Chandler azt a gazdálkodási rendet vagy ágazatot, ahol az olyan vállalatok az uralkodók, amelyeknek a fizetett ügyvezetői a fontos pénzügyi döntéseket megosztották a pénzügyeztetők képviselőivel, „pénzügyi kapitalizmusnak” (financial capitalism) nevezi. Végül „ügyvezetői vállalat” (managerial enterprise) az, ahol a tulajdonlás szétosztottsága miatt a fizetett ügyvezetők (managerek) uralkodnak minden döntéshozatali szinten, és hoznak döntést mind a hosszú távú stratégia (policy), mind pedig a rövidtávú működtetés (operating activity) kérdéseiben. Az olyan rendszernek, amelyben az ilyen cégek vannak uralkodó helyzetben, Chandler, értelemszerűen, a „menedzserkapitalizmus” nevet adta.³⁵

Chandler az amerikai vállalatvezetést (és pozitívumait) a világ többi részével szembeállítva jellemezte. A jellegzetességeket D. S. Landes alapján a következőkben foglalhatjuk össze:³⁶

33 Chandler 1977: 498–500: „The United States: Seed-bed of managerial capitalism”.

34 Cochran 1957: 59.

35 Chandler 1977: 9–10.

36 Chandler 1977: 6–11; Landes 2001.

- „1. A korszerű (modern) üzleti vállalkozás akkor jött létre, amikor a termelékenység növelésében és a költségek csökkentésében a tevékenységek igazgatási (adminisztratív) jellegű elrendezése (koordinációja) jobbnak bizonyult a piaci gépezetknél.
2. Az egy vállalkozáson belüli több egység működésének összehangolásából fakadó előnyök ügyvezetői (menedzseri) hierarchia nélkül nem voltak kihasználhatók.
3. Az igazgatási jellegű egyeztetés (coordination) a gazdasági tevékenység növekvő terjedelme miatt hatékonyabb volt a piacnál.
4. Ha az ügyvezetői hierarchia megfelel föladatának, saját maga válik állandóságának, erejének és folytonos növekedésének forrásává.
5. Ezek a hierarchiák irányzatuk szerint egyre szakszerűbbé és hivatásosabbá (technical and professional) válnak.
6. A hivatásosság e szerkezetei idővel elkülönülnek a tulajdonlástól.
7. A hivatásosok a rövid távú nyereségekkel szemben előnyben részesítik a hosszú távú megállapodottságot és növekedést.
8. A nagyvállalatok egész ágazatokban és szektorokban váltak uralkodóvá, megváltoztatván ekként azok, valamint a gazdaság egészének szerkezetét.”

A vállalatvezetés sajátosságainak megállapítása után a *VH* megvizsgálja az észak-amerikai nagyvállalati átalakulást kiváltó okok megjelenését. A modern vállalati szervezet kialakulását nemzetgazdasági és üzemi szintű műszaki (infrastrukturális és technológiai) változásokból vezeti le. A vasút a szállítás fölgyorsulása által olyan szektorokban tette célszerűvé, gazdaságossá a folyamatos (és ezáltal fokozatos) feldolgozást, ahol az addig fel sem merült. Ilyenek voltak jellegzetesen a darabolási, őrlési és a lepárlási folyamatokat végző iparágak (gyufa, liszt, olaj, cukor, szesz), illetve a papír- és nyomdaipar. A folyamatos termelés jóval több leközött eszközt igényelt, és megváltoztatta a tőke és a munka mint termelési tényezők egymás közötti arányát. A dohányiparban a végtermék egységára hatodára, míg az egységbér-költség a 160-ad részére csökkent.³⁷ A léptékgazdaságosság³⁸ növekedése a mai ész számára is megdöbbentő eredményeket és árváltozásokat hozott:

„az 1890-es évek vége felé egy pittsburghi hengerműben egy tucat ember naponta háromezer tonna [US short ton, kb. 900 kg – H.K.] acélt csapolt, ugyanannyit, mint az 1850-es években egy emberek százait foglalkoztató üzem egy teljes év alatt. Ennek következtében az acél ára Pittsburghben az 1880-as tonnánkénti 67,5 dollárról kilenc évvel később tonnánként 29,95 dollárra esett, és a következő évtizedben Andrew Carnegie telephelyein a költség 11,25 dollárra csökkent.”³⁹

A változások legmélyén mégsem az állóeszközök egyszerű növelése, hanem műszaki újítások sora állt. Az újítások időpontja és az üzemek átalakulása arra

37 Chandler 1977: 250.

38 A léptékgazdaságosság azt méri, hogy egy adott tevékenység esetében az előállító kapacitások adott mértékű növelése a tevékenység hozadékának milyen és mekkora mértékű változását idézi elő.

39 Heilbroner 1990: 48.

utal, hogy a népesedési okokkal magyarázhatóan tartósan megnövekedett kereslet ezt az átalakulást csak lehetővé tette, de nem kiváltotta. Az újítások nem egy központból indultak, hanem egy-egy alapvető találmányra rakódtak rá szerte a világon. A. D. Chandler közli egy minneapolis-i malom 1879-es folyamatábráját, amelyben két helyütt is a svájci származású, de Magyarországon tevékenykedett Haggemacher fivérek fejlesztette eszközökön át vezet az őrlemény útja a főtermék (finomliszt) felé.⁴⁰ A cukoriparban az 1850-es években kezdődött meg a gőzalapú földolgozás, amelyet a hatvanas évektől a kőolaj-finomítás során kidolgozott találmányokkal (túlhevített gőz, vákuum) egészítettek ki. A technológiai fejlődés, az eddig említettekén kívül magával ragadta a gyapot- és az olajos növények földolgozását, a serfőzést, valamint az élelmiszer-konzerválást és a gyufagyártást is.

Minden tőkeigényük ellenére az új technológiák beruházási költségei eltörpültek a vasútépítésé mellett, gyakorlatilag annak „melléktermékei” voltak. Az üzleti vezetés szempontjából pedig nem hogy nehezült volna, hanem könnyebbé vált a helyzet. Az ügyvezetők egyszerű táblázatok alapján ellenőrizték a telephelyek teljesítményét, s mint azt A. D. Chandler hangsúlyozza, nyoma sincs bármiféle bonyolultabb könyvelési eljárásnak (rezi, értékcsökkenés beszámítása). A műszaki felügyelet sem lett sokkal bonyolultabb. A fogyasztói iparokban a termelés terjedelmének korlátozója az emberi tényező volt: az érzékszervi követelmények kiváló készségekkel rendelkező sörmesterek, cukormesterek és főmolnárok felfogadását követelték meg.⁴¹

A változásoknak természetesen megvoltak a maguk korlátai. A. D. Chandler megjegyzi, hogy bizonyos iparágakban abszurd lett volna a folyamatos-fokozatos földolgozásra való áttérés. Például ott, ahol az olyan mértékű termelés-összpontosítás, mint amely a kőolaj-finomításban megvalósult, a lépték gazdaságtalansága miatt szóba sem jöhetett. Ilyen ipar volt többek között a szolgáltatató jellegű szabóság, de még a diverzifikált pamutszövet-gyártás is. A szabóiparban a mérték utáni szabászat szokása miatt, a szövetgyártásban amiatt, hogy a szövetek változatossága volt a lépték növelésének akadály.

A. D. Chandlert, hogy úgy mondjuk, a dolgok logikája vezette fölismeréseire. Eredményeinek egyik forrása a vegyipari óriás *DuPont* levéltára volt.⁴² Az új vállaltszerkezet ad csak logikát annak, hogy a jelentős háborús jövedelmeket élvezett *DuPont* irányító részeseid szerzett a gépkocsigyártó *General Motors*ban, amely céget W. C. Durant hozta létre több független gyártó összevonásával. Joggal jegyzi meg azonban D. S. Landes, hogy az amúgy rendkívül koncentrált gépkocsigyártásban volt föllelhető a chandleri elvek egyik jó, és nem éppen jelentéktelen ellenpéldája, a sokáig családi vezetésű (és éppen centenáriumát ünneplő) *Ford* is. „Ebben a cégben a bevételeket és kiáramlásokat a papírhalmozatok magasságából

40 Chandler 1977: 251, 252.

41 Chandler 1977: 257.

42 Chandler–Salsbury 1971.

becsülték meg, és csak hozzávetőleges képük volt tartozásaikról és követeléseikről. Ha pénzzavarban voltak, megsarcolták a viszonteladóikat.”⁴³

A. D. Chandler „trilógiájának” harmadik része az 1990-es *Scale and Scope* (továbbiakban *Sc&Sc*). A cím a termelés léptékére (scale of production) és a forgalmazás kiterjedésére (scope of distribution) utal. Valójában még egy harmadik tényező is szerepet játszik (végiggondolva a változás jellegét, nagyon is fontosat), ez az időlépték, a tranzakciók időtartama (scale of time), ez azonban a játékos címbe már nem fért bele, és így a könyv körüli vitákban is kisebb hangsúlyt kapott.

„A közlekedés, a hírközlés és a technológia fejlődése által lehetővé vált gyors termelés-növekedésben rejlő előnyöket csak azok a vállalkozók aknázhatták ki, akik képesek voltak a modern nagyvállalat létrehozására. Az új típusú vállalkozás megalkotásának egy hármas investíció volt az előfeltétele. Az első beruházás a modern gyártási technológiák bevezetése, és ezáltal a szabványosított termékek tömeges előállítására való áttérés, a második a kiterjedt marketing és értékesítési hálózatok kialakítása volt, ami lehetővé tette a megnövekedett termelés értékesítését. Végül a harmadik investíció azt a vállalati menedzsmentet hozta létre, amely képes volt a megfelelő vállalati irányítási szervezet kialakítására, a termelés és értékesítés ellenőrzésére, az áru- és információ-áramlás megfelelő megszervezésére.”⁴⁴

A *Sc&Sc*-ban Chandler tipológiát készít, amelyben az amerikai modern ipari (ügyvezetői, menedzseri) vállalatvezetéssel szemben álló két pólust egyrészt a brit „személyes vállalkozás”, másrészt a német „kooperatív vállalkozás” típusa alkotja. A személyi vállalkozás sajátosságait – tehát, hogy a tulajdonosok igazgatók is, s a vezetés így nem annyira a vállalat növekedésében, mint az állandó haszonélvezet biztosításában érdekelt – külön kiemelve A. D. Chandler megkísérelt magyarázatot adni arra, vajon miből ered Nagy-Britannia viszonylagos hanyatlása az Egyesült Államokhoz és Németországhoz képest. Nézete szerint a személyi vállalkozás csak megfelelő környezetben „versenyképes” – „addig, amíg törvényi és személyi kapcsolatok biztosítják a szerződések teljesítését, a gyártók nem arra törekednek, hogy befektessenek a szükséges alapanyagok előteremtésébe, hanem inkább csak megvásárolják a szükséges dolgokat.”⁴⁵ Más környezetben azonban a családi cégek sajátosságai gazdasági bénultsághoz vezetnek.

Bár izgalmas kérdés, vajon Chandler tipológiája nem túlfeszített-e (európai vitapartneri határozottan ezt sejtetik), ezen a ponton más irányt adok a gondolatmenetnek. Nem követem az európai ellenvetéseket – ezekből ízelítőt adhat a *Business History* című folyóirat családi kapitalizmusról szóló 1993-as tematikus száma. A kérdés, amely számomra Chandler munkásságát jelentőssé teszi, az, vajon mik lehetnek az amerikai kapitalizmus avantgardizmusának mélyebb okai.

43 Landes 2001. Egyébként, miként ez önéletírásából kiderül, Henry Ford I. kifejezett ellensége volt a társasági tulajdonlásnak és az ügyvezetői hatalomnak. [Ford, Henry: *Életem és működésem*. Balala Antal (átdolg). Légrédy, Budapest 1926.]

44 OTKA T034700 (Vállalati vezérkarok, 1873–1938) pályázati anyag. 6.a. fejezet. Pogány Ágnes Chandler (1990: 8) mondanivalóját foglalta össze.

45 Chandlert idézi Prior–Kirby 1993: 66.

AZ ÉSZAK-AMERIKAI KAPITALIZMUS SAJÁTOSÁGAI

A 19. században az észak-atlanti térségben elterjedt a gőzvasúti vontatás. Tény, hogy a gőzvasúti hálózat kiépítése egy nagyságrenddel⁴⁶ több befektetést igényelt, mint akár a lóvasúté, ennek fejében a szállítási költségek legalább egy nagyságrenddel csökkentek és a szállítási sebesség is ilyen mértékben nőtt meg (ez lehetett a gőzvasút óriási előnye a gőzhajózásra is alkalmas csatornahálózattal szemben). A sebesség megnövekedésének következtében az áringadozások sokkal nagyobb területen szinkronizálódhattak, mint korábban, vagyis helyi és táji piacok kapcsolódtak össze, ami ráadásul további közvetítői szolgáltatásokat igényelt.

A változatosság kedvéért az állítást egy magyar példával szemléltetem. Osztróvszky József a szegedi vasút továbbvezetése körüli vitában 1847-ben úgy érvelt, hogy a folyóvízi és a vasúti szállítás közötti árkülönbség Pest és Szeged között 20–30 pengő krajcár – korabeli, mérős – mázsánként (egy hajó akár 8000 mázsa vízkiszorítású is lehetett), a vízi szállítás szezonális, a szállítási idő pedig folyóvízen legjobb esetben húsz nap, míg a vasúton egy nap.⁴⁷

Az Egyesült Államokban a gőzvasútépítés jelentőségét igen hamar fölismerték, hamarabb, mint a kontinentális Európában, így Friedrich List az amerikai példát hasznosítva foglalkozhatott az európai vasúthálózat terveivel (és tehetett javaslatot még 1848 előtt a magyarországi vasútvonalakra). Észak-Amerikában, nem lévén megszilárdult településhálózat, a gőzvontatás telephelyrendező szerepe sokkal nagyobb mértékű lehetett, mint az Óvilágban. A termelési telephelyeket nem csak lehetett, de kellett is összpontosítani.⁴⁸ A hatalmas telephelyeken olyan folyamatos termelési eljárásokat működtettek, amelyeket korábban is ismertek, de amelyek korábban végzetesen gazdaságtalanok voltak. A termelés összpontosítása országos értékesítési hálózatok kiépítését igényelte. A tömeges termelés és a tömeges fogyasztás addig nem látott szétválása a termékek szimbolizálását, márkák (brands) felépítését – megteremtését és életben tartását – tette szükségessé.

Mindez tény, de ez még mindig csak azt világítja meg, hogy – az urbanizációs tényezőtől eltekintve – mi tette lehetővé a sajátos amerikai fejlődést, amelynek eredményeként mindmáig az Egyesült Államokban léteznek a legnagyobb vállalatok és a legismertebb márkanevek. A szükségességet firtatva ezen a ponton hadd emlékeztessenek Chandler dohányipari árakat és költségeket említő példájára. A bérhányad idézett léptékű csökkentése, a munkaerőnek a tőkével való hatalmas

46 Egy nagyságrend – egy tízes (általában: a mindenkori számrendszer alapszámának megfelelő) szorzó.

47 Osztróvszky 1993: 68–69.

48 Ennek közgazdasági levezetését lásd Krugman 2003: 28–39. Krugman meg is határozza, hogy mi a feldolgozóipar összpontosulásának kritériuma, a léptékhozadék, a népesség feldolgozóipari részhányada („gyökértelen termelés”) és a szállítási költségek függvényében. A könyv 35. oldalán közölt képlet (némi átrendezéssel) is csak azt mutatja, hogy a léptékhozadék adott népsűrűségből adódó kereslet mellett csak a szállítási költség függvénye. Érdekes, hogy a könyv a képletre épített történelmi levezetésében a gőzerejű szállítás rendszerének kiépítését (vágányok, csatornák) meg sem említi.

mértékű helyettesítése csak akkor lehetett ésszerű, csak akkor lehetett tartósan kifizetődő, ha a munkaerő nagyon drága volt – a folyamatos technológiák korábbi bevezetésének is az olcsó munkaerő volt az akadály. Észak-Amerikában, a hatalmas és tartós bevándorlás ellenére, a munkaerő szűkös volt,⁴⁹ és nem is a tőkéhez, hanem a földhöz képest.⁵⁰ Európában a munkaerő olcsó volt, ismét nem a tőkéhez, hanem a földhöz képest. Bővebb kifejtés helyett csak két magyar példával szemléltetem a kialakult feszültséget.

Fest Sándor (Szepesváralja, 1852 – Grác, 1937, Fest Imre féltestvérének unokája) „1886-ban, mint postamester fordult feletteseihez, előadván egyebek között, hogy »vidékünk majdnem összes férfi cseléde Amerikába kivándorolt, és ennek folytán a munkás és cselédbérek majdnem még egyszer oly nagyok mint előbb voltak«. Nemsokára felhagyott a hivatallal és gazdálkodásra adta magát, majd 1903-ban ő, s egy év múlva családja is kivándorolt Amerikába. Német nyelvű úti jegyzetei fennmaradtak. [...] Amerikában [...] a bevándorló hivatalban, majd banktisztviselőként dolgozott, később gazdálkodott. 1923-ban tért vissza, és Graz mellett települt le.”⁵¹

A másik példa egy kivándorlás ellenes röpiratból való. Az írás szerzője kénytelen elismerni, hogy egy-egy magyar munkás az Egyesült Államokban napi egy-másfél dollárt keres (1908 körül), s ezekből az öt-nyolc koronányi pénzekből a kint tartózkodók (a szerző szerint körülbelül egymillió fő) 1906-ig fejenként 700 koronát tudtak hazaküldeni.⁵² Még a szerző saját adataiból és számításából is az derül ki, hogy a kivándoroltak szabad rendelkezésű jövedelemhányada jóval nagyobb volt annál, mint ami hasonló hazai, képzetlen alkalmazásban lehetséges lett volna.

A munkaerő azonban nem csak Európához mért értékében volt nagyobb, hanem önmagában, testi valójában mérve is. A John Komlos által Magyarországon is bemutatott adatok⁵³ szerint az európai emberek átlagos testmagassága (az arisztokraták kivételével) az ipari forradalom idejétől kezdve tartósan csökkent, és ez az irányzat a 20. századig tartott. Észak-Amerikában ez a hullámvölgy lényegében kimaradt, az egyesült államokbeliek testmagassága az óvilági arisztokratákéhoz volt hasonlítható. A különbségek a táplálkozási rend megváltozásával hozhatók összefüggésbe. Európában „a növekvő népesség táplálkozási szükségletei, szemben a növekvő elnyomorodással, kielégítették, még ha a közember élettani létszínvonala rövid távon csökkent is. Az emberek rövidebbek lettek, de nem alakult ki nagyobb élelmezési válság.”⁵⁴ Az Egyesült Államokban a föld bősége nem kény-

49 Fogel 1973c, illetve Temin 1973: 111.

50 Toynbee 1909: 128–132. Az ipari munkaerő szűkössége kétségessé teszi az amerikai polgárháborús Észak önzetlenségét.

51 Korompay 1999: 147.

52 Sommsich 1908: 49; 80.

53 Magyar Természettudományi Múzeum, 2003. 02. 24.

54 Komlos 2000: 330.

szerítette ki a munka és a fehérjetartalmú élelemkosár közötti arányok megváltozását.⁵⁵

A munkaerő értéke tudatosult is. Erre utal az idő – általában a protestáns etikának tulajdonított – tisztelete. A. D. Chandler nyomán D. S. Landes is erre céloz, amikor arra utal, milyen sok volt az álló-, illetve zsebóra-kereskedő és -javító.⁵⁶ Az értékes munkaerő, a logisztikai feltételek megjavulásával, egyrészt, mint látuk, új ipari, másrészt új agrárrezsimhez (-rendtartáshoz)⁵⁷ vezetett. Ezeknek külön-külön is jelentős hatása volt a világ további alakulására.

A modern ipari vállalat, azzal, hogy maga építette ki és tartotta fenn saját piacait, a rezon egyik netovábbjaként a világ bármely pontján bevethetővé vált. A kialakulásához kellett a drága munkaerő, terjeszkedéséhez már nem. A modern gyáripari telephely a tervezőgazdálkodás műszavával „zöldmezős beruházásként” bárhol fölállítható volt, a beruházás előkészítése – nagy tőkék lekötéséről lévén szó – adott esetben kormányzati egyeztetéseket és kezességvállalást igényelhetett, logisztikájáról a vállalat saját maga gondoskodott, amortizációja kiszámítható volt. Ettől kezdve a tőkeközvetítés volt a vállalkozás (bár az, hogy ez a fajta vállalkozás a weberi racionalitás jegyeit is magán viselte-e, korántsem bizonyos), s az üzemeltetés már csak rutin. Mindezek fényében érdemes újragondolni a 19. század végi magyar és kelet-európai „Hochkapitalismus” sajátosságait.

Ami az új agrárrezsimet illeti, ez a mi világunkat is érintette. Azok szerint, akik a világgazdaság egészét átfogó pillantást vetettek a 19. század utolsó harmadára (A. D. Chandler számára is ezek az évtizedek jelentik az új korszak kezdetét), ez a kor a különös világgazdasági viszonyok kora volt. A soha addig nem tapasztalt mértékű gazdasági növekedés és az egyidejűleg fönnállt, viszonylag tartós egyensúly bizonyos, alább említendő, tényezők esetleges (történelmileg kialakult) együttállásán nyugodott.

A Friedmann és McMichael dependentista⁵⁸ szerzők által „első élelmezési rezsimnek” nevezett korban (1870–1914) ez a különleges helyzet az ipar és mezőgazdaság közötti csere országok, mi több kontinensek közötti polarizációján alapult. Az egyik oldalt az iparosodott családi üzemen alapuló, az európaihoz képest nagy léptékű, farmrendszerben működő mezőgazdaságú telepes országok (első sorban az Egyesült Államok) agrárkivitele, a másik oldalt az európai, a telepes mezőgazdaságok által igényelt, munkaerőt kiváltó, ipari cikkek kivitele jelentette.⁵⁹

55 A munkához mért földbőség és testmagasság összefüggését illetően J. Komlos a Habsburg-monarchiára is kimutatta, hogy az iparosodásba később bekapcsolódott tartományokban a testmagasság csökkenése is megkésett (Szántay 1992: 322).

56 Landes 2001.

57 A mezőgazdasági természeti adottságoknak, erőforrásoknak adott, a mindenkori közösség által szabályozott, vagy a termelők által egymásra kényszerített kiélési módja, például ilyen nálunk a nyomásos gazdálkodás, az Északnyugat-Európában ismert open-field (közösségi tarlólegeltetéses nyomásrendszer), az istállózó vetésforgó, vagy éppen a műtrágyázó, gépesítő monokultúra.

58 A függőségi elméletek híve (pl. ilyen a nálunk is ismert I. Wallerstein centrum–periféria elmélete).

59 Friedmann–McMichael 1989. Lásd még Csire 1999.

A telepes mezőgazdaságok a komparatív költségeket⁶⁰ tekintve olcsó bérjavarakat⁶¹ biztosítottak, s így az életszínvonal csökkentése nélkül tették lehetővé fogyasztás–megtakarítás arányának a folyó jövedelmen belüli megváltoztatását. A telepes országokban – Észak–Amerikán kívül ide tartozik Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, s talán Argentína is – az olcsó termőföld értelemszerűen a munkaerő földben mért árának a drágaságát jelentette. A munkaerő kiváltására fordított tőke viszont jelentősen csökkenthette a termelés egységköltségét. Ennek az arányeltolódásnak súlyos következményei lettek a termelési eljárások vonatkozásában. A telepes országok nem pusztán agrártermelésükkel, hanem – s talán még inkább – a terményfeldolgozás új módszereivel is hozzájárultak a drámai változásokhoz.

Érdeemes megemlíteni, hogy – bár az idézett szerzők nem hivatkoznak rá – J. M. Keynes már 1919-ben – a béketárgyalások bírálatakor – hasonlóan átfogó nézőpontból tekintette át a kialakult helyzetet, és sok szempontból a Friedman–McMichael-féle tanulmányhoz hasonló következtetésekre jutott.⁶² J. M. Keynes szerint a 19. század második felétől kivételes helyzet jött létre. A világgazdasági térszerkezet tektonikus változásai idézték elő, s a változások maguk is tektonikus mozgásokat keltettek. Az okokat Keynes a népesség élelmezésében bekövetkezett interkontinentális munkamegosztásban (amerikai gabona, afrikai olajos magvak) lelte föl, a következményt pedig a népesség és az ipari kapacitások tömegeloszlásának Európán belüli átrendeződéseként azonosította – vagyis akként, hogy Németország vált az atlanti perem mögötti Európa nehézkedési középpontjává.⁶³

Ezúttal már nem csupán a „malthusi csapda” elkerüléséről volt szó. A nagy angol közgazda szerint a történelmileg egyedi állapot az volt, hogy az európai történelemben először fordított malthusi helyzet alakult ki: a népesség növekedése – az iparosodás közvetítésével – nem nehezítette, hanem könnyítette annak élelmezését.

A különös helyzet, teszi hozzá Keynes, fél évszázadon át tartósan fennállt. Ennek társadalom-lélektani okai is voltak. Egy, általa, kettős blöffnek nevezett helyzet alakult ki a kényszer, a meggyőzés, a hízélgés, a szokás, a hagyomány, a tekintély és társadalom szilárd rendje révén. Ezt a lélektani tényezőt azért kell itt felélelni, mert a tömeges médium, a szellemi tömegtáplálék, amely a meggyőzést, a hízélgést, a hagyományt stb. közvetítette, vagyis a rotációs sajtó, szintén technológiai léptékváltás terméke volt.

60 A komparatív költségek elmélete szerint az egyes országok az egymással folytatott kereskedelmükben akkor járnak egyenként a legjobban, ha azokat a termékeket kínálják egymásnak a nemzetközi kereskedelemben, amelyekben (egy-egy országban az egyes termékek termelékenységi szintjét összehasonlítva) fajlagos termelékenységi előnyük van a többi termékükhöz képest.

61 Bérjavarak alatt a munkabéreként kifizetett jövedelmekből vásárolt javakat értem.

62 Keynes 1991.

63 Keynes 1991: 51–56.

KITEKINTÉS: FILOZÓFIAI ANTROPOLÓGIA, ÚJ TERMÉSZETTÖRTÉNET

Arnold Gehlen német filozófiai antropológus az emberi életlehetőségek ilyen és ehhez hasonló nagy változásait kulturális küszöböknek (Kulturschwelle) nevezte. Az emberiség egyik legnagyobb ilyen küszöbének a felvilágosodás kritikai szellemének győzelmét tekintette. Nem indokolatlan azonban arra gondolni, hogy ez a győzelem egyrészt a fordított malthusi helyzet által – azáltal, amit aforisztikusan úgy foglalthatunk össze, hogy az emberiség nagyobbik része a 20. században élt, másrészt a tömeges kulturális közvetítettség (imagined communities) által válhatott visszafordíthatatlanná.

Mindennek azonban, még a 21. és 22. századi jövőt illetően súlyos ára lesz. Az ipari forradalom 19. századi szakasza az energiaforrások kiélésének új fejezetét nyitotta meg. Eladdig az emberi gazdálkodás korlátja a nappeli nukleáris reakciók logisztikailag elérhető éves tömege volt – a napsugárzás által, a fotoszintézis és az állati, illetve emberi fehérjeépítés formájában, valamint korlátozott mértékben vízi- és szélenergiaként (eltekintve most azoktól a ciklusok közti készletektől, amelyeket az erdők s vadjaik, illetve a háziasított állatok jelentettek). Az elmúlt, alig több mint két évszázadban, a gőzmeghajtás és gőzvontatás hasznosításától kezdve az emberiség több milliónyi évszázad földkéregben elraktározott fotoszintéziséhez fért hozzá – logisztikailag korlátlanul.⁶⁴ Ez azt jelenti, hogy a jelenkor embere civilizációs eredményeit hatalmas, elődeinek és majdani utódainak rendelkezésére nem álló tartalékok kimerítésével éri el, ráadásul, hozzá kell tenni, mindent hanyatló hatékonysággal: a világgazdaság egy főre jutó teljesítménye lassabban nőtt, mint az egy főre jutó energiafelhasználása.⁶⁵ A jövő nagy kérdése, hogy létezik-e „tiszta energiaforrás” (a maghasadás máig nem megoldott, hanem csak halogatott problémája a keletkezett sugárzó hulladék elhelyezése; a szabályozott magfúzió mindmáig nettó energiafogyasztó). Ha nem, akkor a következő nemzedékek nem túl fényes jövőnek néznek elébe.

A. D. Chandler gondolatmeneteiben komoly szerep jutott a gazdasági folyamatok léptékének. A lépték megváltozása, miként az előző bekezdésekből kiderült, e Chandler műveiről szóló írást sem kerülte el, sőt, adódhatnak vélemények, amelyek szerint a léptékugrás túlzottan is nagyra sikeredett. Így hát végezetül egy-két mondatot e léptékváltás jogosultságáról, ami egyben rávilágít az utolsó alfejezet címében szereplő „új természettörténet” kifejezés értelmére is. Mára már nem teljesen nyilvánvaló, de a történetírás, amiként azt mai formájában ismerjük és elismerjük, a tudomány fogalmának 19. századi átalakulása során vált az emberi ismeretek elraktározásának egyik formájává. Régen a tudomány bölcsesség, főként a könyvtárakban fölhalmozott tudás (nem a belletrisztika értelmében vett irodalom) volt. Ebből az egybemosódó, a teológiától sem elkülönülő természet- és történelemfilozófiából váltak ki a természet könyveiben olvasók, s lettek belőlük természettudósok, azon az áron, hogy a tudományukat el kellett határolniuk

64 McNeill 2000: 10. A könyvre Rácz Lajos hívta fel a figyelmet.

65 McNeill 2000: 16.

az úgynevezett végső kérdések vizsgálatától. A természettudomány nagyon sikeres projektnek bizonyult; a kihívásra az egyik válasz a forráskritikán alapuló történetírás volt. Ez is sikeresnek bizonyult, de e sikernek szintén ára volt – a történelem egységének feláldozása. Herder számára még az emberiség története nem is a Földével, hanem az Égével kezdődött.⁶⁶ Természetesen az esetek túlnyomó többségében ez az áldozat még érzékelhetőnek is alig tekinthető. Bizonyos helyzetekben, mint például ez a 20. századi (s ma is tartó) fordított malthusi demográfiai, amelyeknek egyik jellemzője, hogy az ember darwini, azaz az ivari szaporodáson és kiválogatódáson alapuló fejlődése egyre inkább leáll, szóval bizonyos helyzetekben indokolt lehet a történelem hajdan volt egységének helyreállítására törekedni. Az „új természettörténet” fordulattal ennek a törekvésnek kívánok – a mai marketing fogalomtárából vett kifejezéssel – logót kínálni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Tamás (szerk.) 1993: *A Magyar Nemzeti Bank Története*. I. kötet Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Budapest
- Berend T. Iván 1974: A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. Kutatási koncepció. *Valóság* (17) 2. 29–41.
- Berlász Jenő 1957: A Ganz gyár első félszázada. 1844–1895. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XII*. Budapest, 349–458.
- Chandler, Alfred D. Jr. 1956a: *Henry Varnum Poor – Business Editor, Analyst and Reformer*. Cambridge/MA
- Chandler, Alfred D. Jr. 1956b: Management Decentralization: An Historical Analysis. *Business History Review* (30) 2. 111–174.
- Chandler, Alfred D. Jr. 1959: The Beginnings of 'Big Business' in American Industry. *Business History Review* (33) 1. 1–31.
- Chandler, Alfred D. Jr. – Redlich, Fritz 1961: Recent Developments in Business Administration and Their Conceptualization. *Weltwirtschaftliches Archiv* (86) 103–130; illetve: *Business History Review* (35)
- Chandler, Alfred D. Jr. 1962: *Strategy and Structure. Chapters in the History of the Industrial Enterprise*. M.I.T. Press, Cambridge/MA–London
- Chandler, Alfred D. Jr. 1977: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. Belknap, Cambridge/MA–London
- Chandler, Alfred D. Jr. 1990: *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*. Belknap, Cambridge/MA–London
- Cochran, Thomas C. 1957: *The American Business System. A Historical Perspective. 1900–1955*. Harper & Row, N.Y.–Evanston
- Csité András 1999: A paraszti közösségtől a ruralitásig. A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle* 3. 134–153.

---

66 Herder 1978.

- Fogel, R. W. 1973a: A Quantitative Approach to the Study of Railroads in American Economic Growth: A Report of some Preliminary Findings <1962>. In: Temin, Peter (ed.) *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth, 183–223.
- Fogel, R. W. 1973b: Railroads as an Analogy to the Space Effort. Some Economic Aspects <1966>. In: Temin, Peter (ed.) *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth, 224–260.
- Fogel, R. W. 1973c: The Specification Problem in Economic History <1967>. In: Temin, Peter (ed.) *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth, 137–164.
- Fohlin, Caroline 1999: The Rise of Interlocking Directorates in Imperial Germany. *The Economic History Review* (52) 2. 307–333.
- Friedmann, Harriet – McMichael, Philip 1989: Agriculture and the state system. The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present. *Sociologia Ruralis* (29) 2. 93–117.
- Hanák Katalin – Hanák Péter 1964: *A Magyar Pamutipar története. 1887–1962*. Budapest
- Heilbroner, Robert 1990: Three Faces of Capitalism. *New York Review of Books* (37) 15. 48–50.
- Herder, Johann Gottfried 1978: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról <1784>. In: uő: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest, 41–454.
- Keynes, John Maynard 1991: *A békeszerződés gazdasági következményei <1919>*. Budapest
- Komlos, John 2000: The Industrial Revolution as the Escape from the Malthusian Trap. *The Journal of European Economic History* (29) 2–3. 307–331.
- Kornai János 1957: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Budapest
- Korompay H. János 1999: A Fest-családról. In: Fest Imre: *Emlékirataim*. Budapest, 139–162.
- Kövér György 2002: Ötven óriás. Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. század első felében <1998>. In: uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 328–348.
- Krugman, Paul 2003: *Földrajz és kereskedelem <1991>*. Budapest
- Landes, David S. 2001: Review of Alfred D. Chandler, Jr. *The Visible Hand* [...]. *Economic History Services* 2001. 02.12. URL: <http://www.eh.net/bookreviews/library/landes.shtml>
- Lévy-Leboyer, Maurice 1988: The Quintessential Alfred Chandler. *Business History Review* (62) 3. 516–521.
- Máté Katalin 1980: *A magyar iparfejlődés és intézményi rendszer. 1945–1980*. Doktori értekezés. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.
- McCraw, Thomas K. (ed.) 1988: *The Essential Alfred Chandler. Essays toward a Historical Theory of Big Business*. Harvard Business School Press, Boston/MA
- McNeill, J. R. 2000: *Something New under the Sun. An environmental history of the twentieth-century world*. W. W. Norton, N.Y.–London
- Osztrovszky József 1993: [A vízi és vasúti szállítás összevetése] <1847>. In: Ruzsoly József (szerk) *Reform, forradalom, kiegyezés. Összegyűjtött írások és beszédek*. Szeged, 66–73.
- Prior, Ann – Kirby, Maurice 1993: The Society of Friends and the Family Firm, 1700–1830. *Business History* (35) 4 Jones, Geoffrey – Rose, Mary B. (eds): *Family Capitalism*. 66–85.

- Scranton, Philip 2002: Endless Novelty: Specialty Production and American Industrialization, 1865–1925: An overview by the author himself. *European Business History Association Newsletter*. Melléklet
- Sommsich Gyula 1908: *Amerika*. Budapest
- Szántay Antal 1992: Testmagasság és ipari forradalom. „John Komlos: Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. [...]” *Budapesti Könyvszemle* (4) 3. 320–326.
- Temin, Peter (ed.) 1973: *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth
- Tomka Béla 1997: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. 37–46.
- Tóth Róbert 1979: A magyar üzemtörténeti irodalom válogatott bibliográfiája. In: Incze Miklós (szerk.) *Az üzemtörténet-írás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 281–321.
- Toynbee, Arnold 1909: *Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században*. Budapest
- Vass Gergely 2001: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatása a századelőn*. Szakdolgozat. ELTE BTK Történeti Intézet
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek: a *Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű* igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914) *Korall* 14. 135–158.